Q1 => ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ => ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਸਗਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। "ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ" ਅਨੁਸਾਰ, :-

> "ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਸਮੁੱਚੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ।"

ਸਮੁੱਚਾ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਲਹ ਦੀ ਸੁਲਹ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਸੂਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ਼' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਾਲਾ ਚੋਗਾ'। "ਪਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਕੀਰ ਅਕਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਾਲੀ ਉਨੀ ਦੇ ਚੋਗੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੂਫ਼ੀ' ਪੈ ਗਿਆ।"

'ਸੂਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਅਨਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੂਸਾਇਟੀ ਹਨ।

"ਮੁੱਢੀ ਸਘਰ 'ਮੁੱਢ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਾ ਜਿਸਦਾ ਇਸਦੀ ਯਮਦੀ ਸਘਰ (Buff) 'ਯਮਮੀਨਾ ਯੋਮ' ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਉਹ ਦੇ ਧਰਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ'। ਮੁੱਢਲੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਮਾਦੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

=> ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰਬੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਗਾਉਨ ਅਤੇ ਨਿਰਸਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ,

"ਮੁੱਢੀ ਸਘਰ ਜੁਨਾਨੀ ਸਘਰ 'ਮੇਟੇਮ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ (Sophos) ਮੁੱਢੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਘੱਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਹੈ।"

=> ਭਾਈ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਮੁੱਢੀ ਸਘਰ ਜੁਨਾਨੀ ਦੇ 'ਮੇਟੀਮਾ' ਸਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਧੋਖ ਅਖਵਾਉ ਗਿਆਨ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨਾ।"

ਉਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਮੁੱਢੀ ਸਘਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਢੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢੀਵਾਦ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲ ਰੂਪ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਸਹਿਤ ਵਜੋਂ ਪੂਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਮਰੀ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਢੀ ਮਾਧਵ ਸੰਮਾਹਿਰ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਖ ਤੋਂ ਦੁਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਿੱਚ ਅਭਾਸ਼ਾ ਕੁੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥਿਆਂ ਮੁੱਢੀ ਮਾਧਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਾਵਾ ਦਾ ਪੁਤਾਵ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਉਤੇ ਵੱਧੀ ਤੁੱਕ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੁਫ਼ੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਘਰੂ ਜੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਰਹਿਣਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਬਲ ਦੀ ਧਰਮੀ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਸਨ।

⇒ ੩. ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ,

> "ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਸਰਬਸੁੱਧ ਇੱਕ ਉਚੇਰਾ ਤਰਕੀ ਹਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਇਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।"

ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਵਿਤਾ-ਧਾਰਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸੋਹਣਾਸ਼ਾਲੀ ਕਵਿਤਾ-ਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਮਲ ਹੋ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਉਹੀ ਮਾਨਸਰਤਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਲਸਵੇਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ 'ਕਵਿਤਾ' ਹੈ।

⇒ उ. मजिस्ट्रेट मिश्र अनुसार,

"राहि ने दिन समझी घाटी आखिमा मारा गै। इस दिन गिमान रे मतेजाह, घोंघी ने रूपका, अग्य ने धिंघ साफ-साफ मंगठिउ उहे मिझरे गए।"

इस उरा राहि मग्न ही डुपडी रगाइह हाथी रहा गै। एक पाठर रे मुग्न-आकेह रे नाफ-साफ उमरे गिमान ने हिमाफ ही रखरी गै। राहि मामउरीमा ने राहि रे उउ भने उए, जिहें : ग्राह, हिगाव, रूपका 10-11 राहि-रम, अतेवाग, पुउीर, धिंघ, राहि-मैत्री, ढंर अउ मंगीउ आदि। धाघा मंख, ढगीर उं धामह माग उमेंद, मझउाग धाग, घाफ माग, अग्री गैरग, गंमम माग, गंफाम ढगीर आदि मुढ़ी रहीमा रे यंसाधी मुढ़ी राहि दिन आपहो-आपही रुका साफ जेगराग यासिमा।

⇒ दिनमाहीकेयोडीमा माह घिटेंदिन अनुसार,

"पुउीर दिन अजिगी मैदिन हमउ ने रगिंदे उए जिगी किमे हमउ ही मभाकउा ने मन दिह धिंघ-रय दिह अंदिउ का रखरे वेहफ मंधिंघ ग्राहना उं दिवउर अनुउी रे हमाग यंम बोडी जादी गै।"

1. **ਪੂਰੀਰ :-** ਪੂਰੀਰ ਦੇਸ਼ਾਗ ਦਾਮਤਦਿਰ ਮੱਧ ਦਾ ਉੱਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛਪੇ ਮੁਨ ਦੀ ਮੰਦੇਤ ਦੇਸ਼ਾਗ ਹੀ ਅਭਿਵਿਮਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਢੀ ਰਾਇ ਦੇ ਰਚੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਚਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਚੀਆਂ ਦੇਸ਼ਾਗ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਗਰੀਬ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰੀਰ ਕਿਸੇ ਅਪੂਰਵ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਤਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇਸ਼ਾਗ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਗ ਹੈ। 'ਮਾਰੂ-ਰੁਮੰਦ' ਕੀਆਂ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਘਣ, ਵੇਗਣ, ਪਿੰਜਣ ਕੱਤਣ ਤੇ ਘਣਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇਤ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀਰ ਘਣ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਰੂ ਰੁਮੰਦ ਨੇ ਪੂਰਿਤੇਰ ਅਮਾਸਿਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਮੰਧੰਧਿਤ ਪੂਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ਾਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਮਰਤੀ ਬੜੇ ਤਾਣਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਜਗਾਹ ਵਿਚ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਸ-ਨਸਾਣ ਤਾਮਸੀ ਰੰਗੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲਾ ਹੀ ਰੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਿਵੇਂ:

ਮੱਸ ਨਸਾਣਾਂ ਰੰਗੀਆਂ ਤਾਮਸੀ ਰਾਜ ਵਿਗੁਤੀ ਮਾਈ
ਰਹੈ ਰੁਮੰਦ ਫਕੀਰ ਨਮਾਣਾ ਦੁਨੀਆਂ ਛੋਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਾ
ਰੱਬ ਤਾਰੇ ਕਲਮ ਚਲਾਈ।

ਮਲਤਾਨ ਧਾਰੂ ਦੀ ਰਾਇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਲਤਾਨ ਧਾਰੂ ਨੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨਾਲ ਮੰਧੰਧਿਤ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੂਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਨੇਕ ~~ਕਰ~~ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਰਚਨਾ 'ਮਤਰਨਾਮਾ' ਵਿੱਚ 'ਉਠ' ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੇਸ਼ਾਗ ਰੂਹਾਨੀ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ

ਪੁਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

⇒ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਭਨੁਮਾਰ,

"ਕਾਫ਼ਿ - ਬਿੰਬ ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕੁਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਗੁਫ਼ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"

2. ਬਿੰਬ :-

ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੰਦਰੀ ਬੋਧ ਨੂੰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਮਧਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਧਰ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਿ - ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਫ਼ਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਫ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਹਰਤੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੂਪ ਤੱਕ ਚਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫ਼ਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਬਿੰਬ, ਰਮ- ਬਿੰਬ, ਮਧਰਸ - ਬਿੰਬ, ਗਿਆਨ - ਬਿੰਬ, ਨਾਦ ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਕੀਤੇ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਧਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਾਰੇ ਗੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ - ਰੁੱਖ ਗੰਢਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ - ਪੀਣ, ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ :

ਆਖ ਸਖੀ ਹੈ ਰੁੱਖ ਮਜ਼ੀਰਾ, ਸਾਗ ਨੂੰ
ਟੱਕ ਬੇਗ।
ਕਹੈ ਹਮੇਰ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਸਰ ਖਾਣ ਤੇ ਸਾਡਾ ਰੋਗ।

3. **ਰਸ :-** ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਨੂੰ 'ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਸਮਈ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ, ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਅਤੇ ਮਹਾਕਾਵ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸਤਰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਰਯਾਤਿਤ ਨੇ ਦੇ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(i) **ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ :-** ਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ, ਪੰਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਇਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਯੋਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰਾ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਘਟੀ ਨੂੰ ਬਲੇ ਸੁਖਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ :-

ਪੰਜੇ ਪੰਜੇ ਭਰਮ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਦ, ਦੀਹਾ ਕਿਤ
ਇਕ ਪਰੀਏ ਹੂ।
ਪੰਜੇ ਭਰਮ, ਪੰਜੇ ਪਟਵਾਰੀ, ਗਾਮਨ ਕਿਤ ਇਕ ਤਰੀਏ ਹੂ।
ਪੰਜੇ ਅਮਾਮ ਤੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚਲੇ, ਮਿਸਰਾ ਕਿਤ ਇਕ
ਕਰੀਏ ਹੂ।
ਧਾਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਸਿਰ ਮੰਗੇ, ਹਰਗਿਜ਼ ਦਿੱਤੇ ਨਾ
ਕਰੀਏ ਹੂ॥

(ii) **ਹਾਸ ਰਸ :-** ਧਾਰੂ ਨੇ ਝੂਠੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੱਡਾ ਪਾਖੰਡੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਰਮਕਾਂਡੀਆਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਡੰਬਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ

ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਨਾ ਹੈ ਭਈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਲ-ਛਿਨ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਗਮ-ਗਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹ੨ਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਹਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਖਨ ਦਾਝੇ ਰੁੱਤੇ, ਦਰ ਦਰ ਫਿਰਨ ਪੈਰਾਂ ਹੇ।
ਪੈਂਡੇ ਉੱਤੇ ਤੇਰ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ, ਸਜਣਿਆਂ ਉਮਰ ਵਿਹਾਣੀ ਹੇ।
ਅਕਲ ਦੇ ਵੇਗਾਰ ਸਮਝ ਨੇ ਮਾਰਦ, ਪੀਹਣ ਮੇਰਨ ਪਾਣੀ ਹੇ।
ਧਾਰੇ ਸਿਰਨ ਗੱਧ ਦੇ ਧਾਰੂ, ਦੁਨੀਆਂ ਗਮ ਕਮਾਈ ਹੇ।

(ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰੂ)

(iii) ਉਦਾਸੀ ਗਮ :-

ਉਦਾਸੀ ਗਮ ਦਾ ਸਬਾਈ ਭਾਵ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਨੁਰਾਗ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਬਾਈ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਦਾਸੀ ਗਮ ਸੁਖ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

"ਕਰ ਨੈ ਰੋਈ ਮਰਿਓ, ਪਿਛੋਂ ਪਛਤਾਵਣੀ।
ਸਖਿਆ ਦੁਖੇਰੇ ਮਾਰਗ, ਜਮ ਮੰਗੇ ਜਾਵਣੀ।
ਨਾ ਕਿਰ ਧਾਰ ਨ ਮਾਰੂ, ਨ ਰੋਈ ਮੀਰੂ ਰੇ।
ਹੀਰਾ ਦੁਖ ਲਗੇ ਨ ਰੋਇ, ਦਸੇ ਕਰ ਛੀਰੂ ਰੇ।"

(ਹੀਰ)

⇒ 3. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਖਿਆ,

"ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਰਾਹਿ ਕਰਤੀਆਂ ਸਰਸ, ਸਯਮਤ ਤੇ ਕਦੇ ਉਧਰਤਾ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਜੀਆਂ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ, ਸੁਆਰਥੀ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਸਤ ਤੇ ਅਸਤ ਦਰਮਾਂ ਇਸੇ ਸੁਟਾਂ ਤੇ ਉਹਾਉ ਇਕੋ ਮਨ ਇੱਛਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਂ ਸੇਧ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸੰਬਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਡਾ. ਮੀਤੰਦਰ ਦਾ ਇਸਾਰ ਹੈ, "ਅਲੰਕਾਰ ਅਸਿਰੀ ਸਗਲਿਕ ਜੁਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁਹਜਮਈ ਇੱਕ ਹਾਲਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜ ਵਧੀ ਗਹਿਣੇ ਹਨ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਲ ਹਥਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

Page No. 4

4. ਅਲੰਕਾਰ :-

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਮਤਾਂ ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੱਮਦੀ ਹਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(i) ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ :-

"ਘਰੀਆਂ ਬਰੀਆਂ ਬਰੀਆਂ ਵੇ
ਅਸੀਂ ਆਂ ਘਰੀਆਂ ਵੇ ਤੇਰਾ"

(ਸਾਹ ਉਮੈਦ)

ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਗਹਿਣਾ ਜੋ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨੀ ਸਜਾਵਟ ਵਧੀ ਦੇ ਅਨੰਦਮਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਤੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ii) ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ :-

"ਮੀਨ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਸਿਆਰੇ ਹੈ,
ਜੇਹਾ ਖੰਡ ਰਲਾਈ ਗਾਰੇ ਹੈ।
ਯਾ ਰਲਾਈ ਖਾਰ ਵੱਟੇ, ਖੱਟੇ
ਖਰੇ ਜਾ ਹਾਰੇ ਹੈ।"

(ਸਮਾਜ ਯਾਰ)

ਸਮਤਾ ਧਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਫ਼ੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਨੇਕਾਰਥਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਦੁਰਦੇਂ ਦੇਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਰਥ ਜਰਕੇ ਸਧਰਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5). **ਪੂਰਿਕੀ ਚਿਤਰਨ** :-

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਣ ਪੂਰਿਕੀ ਚਿਤਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰੇ ਤਕੀਂ ਕਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਥਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰਿਕੀ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ => ਪਸੂ-ਪੰਛੀ, ਕੀਟ ਪਤੰਗੇ ਜੰਗਲ, ਰੇਤ, ਨਦੀਆਂ ਤੱਲ ਰੋਹੜ, ਤਿਨ ਦੀ ਤਾਸ਼ਨਾ, ਰਿੱਖਾਂ, ਬੇੜੀਆਂ ਖੇਤ ਅਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਆਦਿ ਪੂਰਿਕੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਾਏ ਮਿਸਰੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਿਕੀ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਰਤਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਫ਼ੀਆਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰਿਕੀ ਚਿਤਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪੀੜ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਿਕੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜੰਮਦਾ, ਪਲਦਾ ਅਤੇ ਖਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਿਤਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਸੁਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਮਹਿਲ ਮਗਿਜ-ਮੁਗਾਮ ਅਸਲਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮੱਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

"ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਜੰਮਾ ਭਵਹਿ ਦਿਹੁ ਰੈਣਿ ਮੰਝੇਹਿ॥
ਦਸੀ ਰਬੁ ਕਿਆਸੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ॥"
(ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦ)

"ਜੇ ਫਲ ਮੀਠੇ ਚੁਣਿ ਚੁਣਿ ਖਾਹਿਓ, ਕਾਹਿਓ ਕੜਿਆ ਤੁੰਮਾ।
ਅਉਖੀ ਘਾਟੀ ਲਿਖਦਾ ਯੋਗੀ, ਗਲਿ ਫਾਹੀਆਂ ਦਾ ਜੰਮਾ।"
(ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਤ. ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰਾ ਹਿੱਤ, ਪ੍ਰੇਮਰ ਦੀ ਸੈਨੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸਾਰਿਤ ਰੂਪ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੈਨੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਸਰਨ ਪ੍ਰੇਮਰ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਸਲ (ਚਿੱਤ) ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

Date / /
Page No.

6). ਸੈਨੀ :- ਮੁਢੀ ਰਾਇ ਦੀ ਇਕੱਸਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢੀ ਰਹੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰੁਖਾਂ, ਚਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਤੀਆਂ ਸਮਾਰਾ ਸਹੇ- ਸੰਘੇਯਨੀ ਸੈਨੀ ਦੀ ਦਸਤੇ ਰੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਥ - ਇੱਥ ਮੁਢੀ ਰਹੀਆਂ ਇੱਥ - ਇੱਥ ਤਰਾਂ ਸਹੇ ਤੇ ਰਜੀਏ, ਗੀਗੇ, ਮਾਏ, ਢਗੀਰ ਆਦਿ ਸਹਾਰਾ ਦੀ ਦਸਤੇ ਰੀਤੀ ਹੈ। ਮੁਢੀ ਰਾਇ ਹਿੱਤ ਸੰਘੇਯਨੀ ਸੈਨੀ ਦੀ ਸਰ ਇਧੇਰੇ ਪੁਖਤ ਹੈ। ਰਈ ਹਾਰ ਪਸਨੇਤੀ ਸੈਨੀ ਦੀ ਹੀ ਦਸਤੇ ਰੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਢੀ ਰਾਇ 'ਤੇ ਤੇ ਸੰਘੇਯਨ ਕਰੇ ਸਰੱਖ ਤੇ ਉਧਰੇਸ, ਸੰਦੇਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾ ਰਿਤੇ ਹਨ। ਢਗੀਰ, ਢਗੀਰ ਅਤੇ ਸਸਤਾਰ ਧਾਤੂ ਦੀ ਸੈਨੀ ਨਾਲ ਸੰਘੇਪਿਤ ਤੇਜ ਗਹਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁਢੀ ਰਾਇ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਢਗੀਰ ਦੀ ਸੈਨੀ ਤੇ ਸਹਾਰਾਣੀ ਤਰਾਤ ਧਾਹੀ ਅਸਥਾ ਸੰਤ ਧਰਨਾ ਹਾਨੀ ਪਰਤੇਖ ਟਿਸਦੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਸਰਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨੀ ਨਾਲ ਖ਼ਰ ਤੇ ਰਵਹੇਸੀ ਦੇ ਜਸਧੇ ਨਾਲ ਤਰਪਤ ਰਹੀ ਇੱਸਿਆ। ਢਗੀਰ ਪਰਿਆ ਮੁਢੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਸਦੀ ਰੇਹਤਾ ਇੱਥ ਨਾਟਕੀ ਚੇਤ ਇਸਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕਰੀ ਪੁਧਾਰ ਹੈ। ਧੇਸਰ ਸੰਸਤ ਤੇ ਅਸਰਾ ਦੀ ਇਸਰੀਗਸੀ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਤਰ ਪਰ ਉਹ ਸਰੱਖ ਉਧਰ ਇਸਰੀ ਕਰਦੇ ਤਰ ਸਰੇ ਕਿ ਢਗੀਰ ਸੰਘ ਤੇ ਹੀ ਨਰੇਰੇ ਰਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਸਸਾਕੁਤਾ ਤੇ ਰਹਿਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਉਸ ਤੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ

ਅਸੀ ਮਰੀਓ ਨੀਂ, ਮੈਂ ਰੌਤੀ ਰੌਤੀ ਤੁਈ।
ਅਜੇਹ ਦੇ ਇਤ ਸੋਹਣੇ ਅਸਰੇ ਜਿਵ ਇਤ ਗਈ ਤੁਈ।
(ਸਾਰ ਸਸਤ)

7). ਭਾਸ਼ਾ :-

⇒ ਪਸੰਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ,

"ਇਸਤਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਅਤਿਰ ਹੈ, ਇਸਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰ ਹਾਂ ਅਧੁਨਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਨਹੇਂ ਪਰਿਯ ਤੇਰੇ ਘਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਮਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੰਗਿਆ ਇਕੇ ਹਨ।"

⇒ ਮਹੀਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ,

"ਪਰੀਆਤਮਰ ਮਘਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਢੀ ਕਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਢੀ ਕਾਫ਼ਿ ਇਕੋ ਅਰਥ-ਢਾਂਚੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਢੀ ਕਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢੀਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਕਾਫ਼ਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਢੀ ਕਾਫ਼ਿ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਮੱਧ ਰੱਖਦੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਕਰੰਗ ਮਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਘੁੰਮੇ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਰੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਭਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਆਸ ਮਘਰ ਪ੍ਰਯਤ ਹੇਠ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :- ਮੇਰੇ, ਤੇਰੇ, ਕਿਰਤ, ਰਘਰ, ਹੁ, ਹੋਇ ਆਦਿ।

ਮਲਤਾਨ ਧਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰ ਰਮੇਨ ਦੁਆਰਾ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰ ਰਮੇਨ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ - ਨਾਲ ਸਗਲ ਸਬਦ ਉਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿੰਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਵਿਰਸਾਗਤ ਉੱਪਰ ਧਰਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪੁਤਾਵ ਸੀ। ਪਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਸ਼ ਸਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਰੇ ਹਨ ਜੋ ਠੇਠ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

"ਏਹਨਾ ਸਾਹ ਨ ਰਹੀਏ, ਤੁਰੀਏ ਰਾਹਵੋਂ।
ਰੋਤੀ ਤਰ ਤਰ ਗਈ ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਗਰੋਂ।"

ਫਕੀਰ ਦੀ ਰਾਹ - ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਅਰਬੀ - ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ ਸਰਫ਼ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

8). ਅਖਾਣ, ਮੁਹਾਵਰੇ :-

⇒ ੩. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੰਗ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਰਬ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਸਤੀ ਤੋਂ ਲੋਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ
ਅਨੇਕਾਂ ਢਾਂਗਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,
ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਰ ਗੀਤਾਂ, ਲੋਰ ਰਾਗਣੀਆਂ
ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਰ ਕਥਾਵਾਂ
ਲੋਰ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਲੋਰ ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਮੁਹਾਵਰੇ

ਤੇ ਮੇਰ ਅਖਾਣ ਪੂਰਬੇ ਰਯ ਇੱਕ ਆ
ਸਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਵਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੌਖਾਂ ਸੁਭਾਅ ਸਹਜਵਾਦ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਸਾਉਮਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀ ਤੌਰ ਦੀ ਕਵਿ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ, ਰਸ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਸਹਜਵੇਗ ਸਧਰਾਵਲੀ ਆਦਿ ਗੁਣ ਹਨ।

"ਗਾਫ਼- ਗਾਲੀਆਂ ਬਿੱਤੀਆਂ ਮੌਤੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰੇ,
ਤੌਰੀਆਂ ਫੱਕ ਫਕੱਤੀਆਂ ਨੇ।"
(ਅਸੀ ਤੌਰ)

9). ਸਧਰਾਵਲੀ :—

⇒ ਤਾਰੇਸ ਤੌਰ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਸੰਧੇਯ ਅਤੇ ਅਨਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੰਧੇਪ
ਹੀ ਸਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਨਸ
ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਲਬੀ ਤਾਰਸੀ ਸਧਰਾਵਲੀ ਤੌਰ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਥਾਨਕ ਸਧਰਾਵਲੀ ਸਮਝਦਾਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕਿਰਤ ਆਦਿ ਸਧਰਾਵਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿ-ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਵਿਚਰੇ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਪੜਾਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੇ ਤੇ ਦੇ ਸਭਯਾਂਵੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿ ਅਧਰਾਵਲੀ ਵਲੋਂ ਤੌਰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿ ਨੇ ਵਸਤੂ-ਰੂਪਾਂ ਗਮਧਾਈ ਅਤੇ ਕਿਸਾ ਕਵਿ ਨੇ ਹਿਸੱਖਤਾ ਦੇ ਪਾਰਨੀ ਬਹਾਇਆ ਹੈ,

ਜਿਵੇਂ: ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਮੂਢ, ਧੌਲਿਹਾਣਾ, ਖਾਰ, ਢਾਣੀ, ਗਰੀਮਤ, ਅਜਨਬ, ਗੋਸ਼ਾ, ਗਾਫ਼ਲ, ਤੇਧਾ, ਗੌਰ, ਫ਼ਕੀਰ, ਮੇਖ਼, ਲਤੀਫ਼, ਖ਼ਰਾਦਿ, ਗਿਰੀਹਾਨ, ਹਯਾਤ, ਧਾਤਰ, ਖਿਆਲ, ਗਦਾਰ, ਤਮਘੀ ਅਤੇ ਮਸਲਤ ਆਦਿ।

(i) ਸੁਤਰਾਨੀ ਸਬਦਾਵਲੀ :-

ਮੌਤੇ, ਤੌਤੇ, ਰਧਰ ਗਾਬਲੀ ਹਤ, ਰੱਯੀ, ਜਾਮੀ, ਤੌਮੀ, ਤਿਰ ਰਸੂਰੀ, ਖੇਦੜ, ਆਯਰਤੇ, ਹਿਤਾਰਤ ਸਟਿਆਂਸੀ ਆਦਿ

(ii) ਲਾਹੌਰੀ ਸਬਦਾਵਲੀ :-

ਤੌਤਾ, ਤੌਤੀ, ਸੁੰਮਾ, ਸਿਸਮੀ ਰਰੇਂਦਾ, ਰਰੇਂਦੀ, ਦਰੇਂਦਾ, ਦਰੇਂਦੀ ਆਦਿ

(iii) ਅਰਧੀ - ਢਾਰਮੀ ਸਬਦਾਵਲੀ :-

ਅਸਢ, ਅਜ਼ਨ, ਅਤੱਰ ਨਦੀ, ਧਿਮਮਿੱਤਾ, ਮੁਨਾਫ਼ਰ, ਮਢ ਤਮਘੀਰ, ਆਧਿਆਤ, ਤੁਮਨਾਈ, ਗੋਸ਼ਾ, ਸਬਲਮ, ਜੀਰ ਸੁਆਗੀ, ਰਰਧ, ਸੁਰਰ, ਤਰਢ, ਦਜ਼ਨ, ਸ਼ਾਤਰ ਆਦਿ।

(iv) ਰਿੰਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ :-

ਤਨ, ਮਨ, ਦੁਹਦਾ ਮੰਗ, ਤੌਸ਼ਾ ਰੋਸ਼ਾ, ਪੀਤੇ, ਯਾਦਿਕ, ਰਾਗ ਬਾਹ ਪਹਿਨੇ, ਪਛੇਤਾਉ ਰੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖੌਫ ਆਦਿ।

⇒ ਨਿਬੇੜ :- ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਾਰ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਪਰਿਗਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਫ਼ਲ ਕਾਵਿ ਹੈ।

ਜੋ ਘਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਉਧਲ ਗਿਆ
ਉਹ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਾਯਾ ਜੋਗਿਆ।
"ਮਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਵਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧ ਤੇ
ਮਯੱਮਟ ਮੇਰੀ ਦੀ ਹਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਮਤਾਵੀ
ਮਮਾਕ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ਿਤ ਦਮਤਾਂ। ਹਰਤਾਮਿਆਂ ਇਹੋ ਇੱਕ
ਪੂਤੀਰ ਮੈਂ ਦੇ ਮਤੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਿ
ਗਯਾ ਮਿਲਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਰ ਵਹੀ ਕਾਹਿ ਕਮਾ
ਪੱਖ ਦੀ ਰਮੱਟੀ ਤੇ ਸਗ ਉਤਰਦਾ ਹੈ।